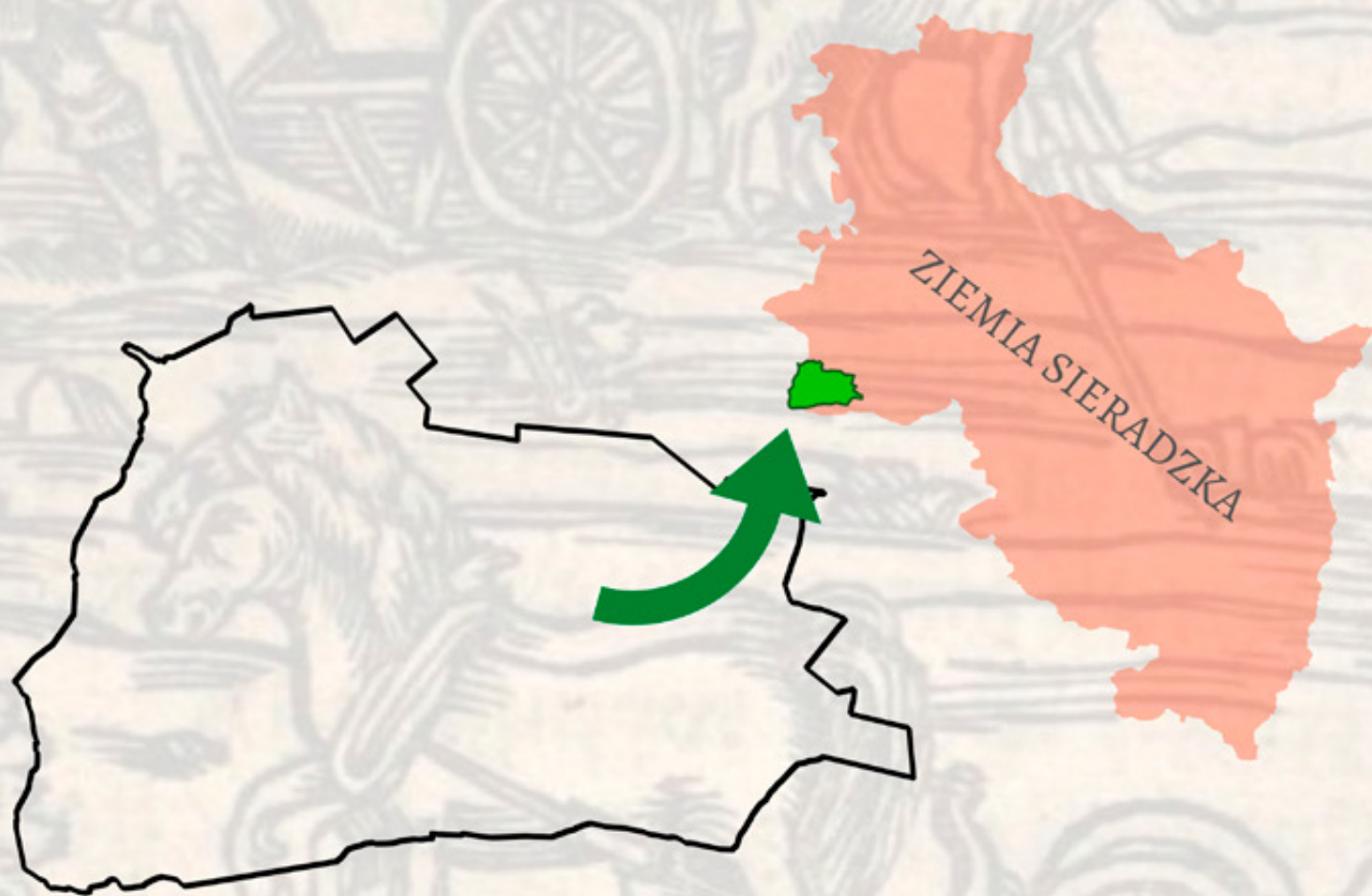

Gmina Klonowa

w przedrozbiorowej
Rzeczypospolitej

Wystawa poświęcona historii
obszarów gminy Klonowa
do roku 1793

Opracowanie: Michał Szymański
Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
Bractwo Rycerskie Ziemi Sieradzkiej

Pradzieje dzisiejszej Klonowej

Zanim powstało państwo polskie...

PALEOLIT SCHYLKOWY

(14 tys. - 8 tys. lat p. n. e.)
Luźne znaleziska
w Klonowej.

EPOKA KAMIENIA

1,5 mln lat p.n.e.
- ok. 3400-2000
lat p.n.e.

MEZOLIT

(8 tys. - ok. 5 tys.
lat p. n. e.)
Luźne znaleziska
w m. Lipicze.

NEOLIT

(ok. 5 tys. -1,9 tys.
lat p. n. e.)
Kultura Pucharów
Łejkowatych. Odkryto
ślady osadnictwa
w Owieczkach, Klonowej
oraz w Lipiczach.

EPOKA BRĄZU

ok. 2300-700 p.n.e.

EPOKA BRĄZU

II okres
(1700-1300 p.n.e.).
Kultura trzciniecka.
Lipicze.

EPOKA BRĄZU

okresy III-V
(1300-700 p. n. e.)
Kultura łużycka. Bogusy,
Klonowa, Owieczki,
Zabrzezie. W Owieczkach
przebadano
cmentarzysko.

EPOKA ŻELAZA

od ok. 700 p.n.e.

OKRES RZYMSKI

I/II - IV/V wiek n. e.
Kultura przeworska.
Odkryto ślady
osadnictwa w Kielbasach,
Klonowej, Owieczkach
i Zabrzeziu.

OKRES HALSZTACKI

okresy C2-D3
(ok. 650-450 p.n.e.)
Kultura łużycka. Odkryto
ślady osadnictwa
w Klonowej
i w Owieczkach.

Pradzieje lub prahistoria to zbiorcze określenie szeregu epok, w których ludzkość nie osiągnęła jeszcze zdolności pisania. Początek tego okresu przypada na pojawienie się pierwszych hominidów w Afryce oraz ich stopniową ekspansję. Na terenach polskich potwierdzone początki aktywności człowieka przypadły na paleolit środkowy, lecz prawdziwa kolonizacja nastąpiła dopiero po kolejnych zlodowaceniach, w tzw. górnym paleolicie, gdy na terenach dzisiejszej Polski grupy koczowniczej ludności podążały za stadami reniferów. Do pradziejów zaliczają się również kolejne etapy epoki kamienia: mezolit, w którym znacznie wzrosła lesistość a ludność przyjęła obyczaje leśnych łowców wykorzystujących drobne krzemienne groty i ostrza oraz neolit, związany z początkami rolnictwa i osiadłego trybu życia. Epokę kamienia cechował również szkieletowy obrządek pogrzebowy. W neolicie zasłużone jednostki bywały grzebane pod masywnymi nasypami ziemnymi, charakterystycznymi dla tzw. kultury pucharów lejkowatych.

W epoce brązu pojawiła się metalurgia, a zwiększony szacunek dla ognia zaowocował zaprowadzeniem ciałopalnego obrządku pogrzebowego. Był to również czas budowy najstarszych na naszym terenie grodów obronnych. Epoka żelaza dzielona jest na okres halsztacki w którym lokalne kultury przeszły wiele wewnętrznych przeobrażeń oraz okresy lateński (zwany również przedrzymskim; przypadł na ostatnie stulecia przed naszą erą) związany z oddziaływaniem kultury celtyckiej i okres rzymski, gdy za pośrednictwem barbarzyńskich Germanów tereny Europy Środkowej weszły w orbitę wpływów imperium rzymskiego. Był to czas dominacji w Polsce Centralnej kultury przeworskiej, wyróżniającej się zaawansowaną metalurgią żelaza oraz rezygnacją z wznoszenia potężnych grodów. W okresie wędrówek ludów (IV-VII w.) dawne struktury osadnicze uległy załamaniu, a obszar dzisiejszych ziem polskich opanowali Słowianie. We wczesnym średniowieczu rejon dzisiejszej Klonowej był użytkowany w niewielkim stopniu, zaś ponowny rozwój osadnictwa przypadł przede wszystkim na późniejsze stulecia (zwłaszcza XV-XVI w.).

Gliniane popielnice kultury łużyckiej (epoka brązu) odkryte podczas badań cmentarzyska w Owieczkach.
Fot. M. Szymański, zbiory Muzeum Okręgowego w Sieradzu.

O ludziach, którzy nie pozostawili po sobie żadnych źródeł pisanych, świadczą jedynie materialne pozostałości ich działań: ślady po nietrwalej zabudowie, zasypane jamy zasobowe oraz cmentarzyska i cały materiał ruchomy, który mógł przetrwać pod ziemią przez tysiące lat (naczynia ceramiczne, wyroby kamienne oraz metalowe). Na podstawie podobieństw poszczególnych elementów, archeolodzy wydzielają kultury archeologiczne, pomocne w powiązaniu znaleziska z daną epoką oraz kręgiem

oddziaływania. Na terenie gminy Klonowa prowadzono dotąd niewiele prac archeologicznych. Tzw. Archeologiczne Zdjęcie Polski - akcja ogólnopolskich badań powierzchniowych - objęło tylko południową część gminy. Jedynym przebadanym dotychczas na terenie gminy pradziejowym stanowiskiem archeologicznym jest cmentarzysko ciałopalne w Owieczkach.

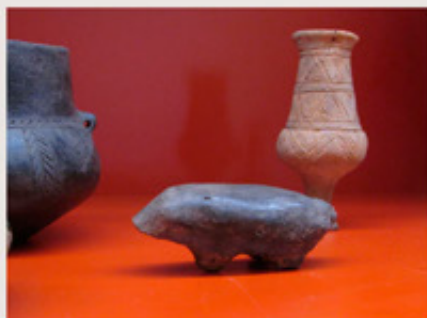

Popielnica uszkodzona w wyniku prowadzonej orki.
Fot. M. Szymański,
zbiory Muzeum Okręgowego w Sieradzu.

Naczynia stołowe z epoki brązu - kolejno od góry: kubek, czerpak, miska.
Fot. M. Szymański,
zbiory Muzeum Okręgowego w Sieradzu.

Zabawki gliniane z epoki brązu:
unikalna figurka świnki, prezentowana na
wystawie archeologicznej w sieradzkim
muzeum (u góry),
oraz dwie grzechotki (poniżej).
Fot. M. Szymański,
zbiory Muzeum Okręgowego w Sieradzu.

Szpila z III okresu epoki brązu.
Fot. M. Szymański,
zbiory Muzeum Okręgowego w Sieradzu.

Zanim powstało państwo polskie... Ciałopalne cmentarzysko z epoki brązu w Owieczkach

Popielnice, czyli gliniane naczynia zawierające skremowane ludzkie kości ("popioły") znajdowano w Owieczkach jeszcze przed drugą wojną światową. Odkrycia miały sporadyczny charakter, przykładowo w 1951 roku miejscowy nauczyciel J. Lisek ofiarował Muzeum Okręgowemu w Sieradzu unikalną, glinianą figurkę pochodzącą ponoć z uszkodzonego pochówku ciałałopalnego, zaś w 1970 r. zgłoszono odkrycie glinianych naczyń podczas pozyskiwania piasku potrzebnego przy budowie drogi. W 1970 r. badania powierzchniowe prowadził łódzki archeolog A. Abramowicz, zaś w 1978 r. stacjonarne prace archeologiczne rozpoczęli archeolodzy z Muzeum Okręgowego w Sieradzu, na czele z Anną Kufel-Dzierzgowską.

Badaniami objęto obszar położony nieopodal drogi prowadzącej w kierunku Klonowej, na zachód od cieków wodnych wzdłuż którego ciągną się zabudowania Owieczek. Podczas prowadzonych prac odkryto 44 groby, złożone z glinianych popielnic oraz tzw. naczyń przystawkowych, ofiarowanych zmarłemu w trakcie obrządku pogrzebowego. Część pochówków była uszkodzona w wyniku prowadzonych na terenie cmentarzyska prac rolnych. Jak zauważono, pierwotnie wiele z nich mogło być (po zasypianiu w wykopanej jamie) nakrytych brukiem kamiennym.

Obecność nekropolii dowodzi, że na terenie gminy Klonowa funkcjonowała stabilna społeczność reprezentująca środkowopolską grupę kultury łużyckiej, obejmującej swym zasięgiem znaczną część współczesnej Polski. Czas użytkowania cmentarza przypadł na okres zamykający się między IV okresem epoki brązu (ok. XI-IX w. p. n. e.) a początkami epoki żelaza (VII wiek p. n. e.).

Pochodząca z badań cmentarzyska w Owieczkach popielnica zawierająca skremowane szczątki ludzkie.
Fot. M. Szymański,
zbiory Muzeum Okręgowego w Sieradzu.

Klonowa, królewszczyna w Koronie Polskiej

XIX-wieczna mapa majątku klonowskiego - Klonowej i Brąszewic, wraz z przejściowo przypisanymi dobrami z terenu dzisiejszej gminy Złoczew: Grójcem Wielkim i Łagiewnikami.

W początkowym okresie funkcjonowania państwa polskiego, całość jego terytorium należała do własności książęcej. Z upływem lat kolejne obszary zmieniały strukturę własnościową, początkowo wskutek nadań czynionych na rzecz Kościoła i jego instytucji: biskupów oraz klasztorów. W dobie rozbicia dzielnicowego coraz większe areale ziemskie oddawane były możnowładcom - świeckim elitom, związanym z dworem księcia oraz pełniącym służbę rycerską. Tym samym terytorium stanowiące bezpośrednią własność władcy systematycznie się kurczyło. Reliktem dawnej własności książęcej były później tzw. królewszczyny, klucze majątkowe należące do samego króla i zarządzane w jego imieniu przez wyznaczonych starostów, często oddawane również w dzierżawę.

Klonowa wraz z Brąszewicami i Niemojewem stanowiła w pierwszych latach istnienia Księstwa Sieradzkiego majątek książęcy. W 1298 roku książę sieradzki Władysław Łokietek zamienił z kasztelanem rudzkim Stoigniewem Niemojowo na Brodnię, część podzielonego już klucza posiadłości ziemskich zlokalizowanego na północ od Sieradza, którą przekazał Stoigniewowi poprzednio. Od tamtej pory książęcy, a później królewski klucz majątkowy stanowiła Klonowa wraz z Brąszewicami.

W późniejszym średniowieczu majątkiem zarządzali coraz bardziej niezależni starostowie, co ukrócono w XVI w., przypisując go starostwu sieradzkiemu. Z czasem jednak w Klonowej ponownie wyodrębniono osobne starostwo. W takiej formie majątek funkcjonował aż do zaborów.

KALENDARIUM DZIEJÓW DÓBR KLONOWSKICH DO KOŃCA XVIII W.

XI-XIII w. Początki państwa polskiego. W XI wieku obszar kasztelanii sieradzkiej stał się częścią monarchii piastowskiej.

XIII-XIV w. Pochodzący z kujawskiej linii Piastów książę Leszek Czarny usamodzielnia Księstwo Sieradzkie. Dobra klonowskie należą wówczas do posiadłości książęcych. W tym okresie Klonowa staje się wsią lokacyjną.

XV-XVI wiek. Klonowskie posiadłości zarządzane są przez znamienity ród rycerski - Tarnowskich herbu Leliwa.

XVI wiek. Dobra klonowskie przypisane są do zamku sieradzkiego.

XVI-XVII wiek. Powstaje starostwo klonowskie - odrębny majątek ziemski należący do królów Polski, dzierżawiony lub nadawany szlachcie.

1624 Starostwo klonowskie zarządzane jest przez Kaspra Denhoffa, inflanckiego arystokratę, dowódcę rajtarów i bliskiego współpracownika króla Zygmunta III Wazy.

1655. Potop Szwedzki doprowadza do spustoszenia całego kraju. Posiadłości królewskie utrzymują teraz okupujące wojska szwedzkie.

1659. Lustracja dóbr klonowskich po potopie szwedzkim. Majątek szybko odbudowuje się po zniszczeniach.

XVIII w. Dzierżawni starostowie dóbr klonowskich nadmiernie eksploatują zasoby majątku, gnębiąc poddanych oraz zagrabiając przychody królewskiego skarbcza. Część posiadłości (tzn. Kuźnice Błońską i Zagrzebską) wydzielono w celu oddania pod kolejną dzierżawę. W tym okresie dochodzi do krwawo tłumionych protestów, jakie wnosili przedstawiciele społeczności Klonowej oraz Brąszewic.

XVIII/XIX w. Ziemia sieradzka od 1793 r. znajduje się pod zaborem pruskim, zaś dobra klonowskie stają się majątkiem rządowym oddawanym w dzierżawę. Charakter majątku zostaje utrzymany również w Księstwie Warszawskim.

1815-1900. Obszar historycznej ziemi sieradzkiej po kongresie wiedeńskim przechodzi pod zabór rosyjski w ramach Królestwa Kongresowego. W zaborze rosyjskim przeprowadzono uwłaszczenie oraz regulację sieci osadniczej.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Plan ogólny dóbr Klonowa - mapa z XIX wieku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

Parafia

... czyli Klonowa w Kościele

Sieć parafialna w Polsce kształtowała się od wczesnego średniowiecza. Początkowo niewielka liczba kościołów nie sprzyjała powszechnemu rozkwitowi pobożności. Sytuacja zaczęła zmieniać się w XIII wieku, głównie za sprawą rozwoju parafii w powstających wówczas miastach lokacyjnych, ale też działalności nowych zakonów, silnie nastawionych na służbę wśród ludu: franciszkanów oraz dominikanów. W XIV wieku rozwinęło się wiele parafii wiejskich, fundowanych przez rycerstwo w obrębie dobrze już ugruntowanych majątków prywatnych.

Parafia w Klonowej została założona w XIX wieku. Obszar gminy Klonowa od średniowiecza należał natomiast do parafii Uników. Pod koniec XVIII wieku starostowie próbowali przenieść majątek do parafii w Lututowie. Takie przekształcenia niosły z sobą dylematy ówczesnych mieszkańców królewskiej, pozostawiających groby przodków na cmentarzach przylegających do świątyń w innych parafiach. Ze źródeł historycznych znamy protesty, które się wówczas pojawiły. Z konsekwencjami takich przenosin do dziś muszą borykać się potomkowie dawnych mieszkańców dzisiejszej gminy poszukujący wiadomości o swoich korzeniach w aktach parafialnych, których zapisy przez wieki pozostawały w pierwotnej lokalizacji.

Kościół w Klonowej opisywano już w lustracjach z XVII wieku. W połowie kolejnego stulecia wybudowano go na nowo. Kościół w dzisiejszej lokalizacji przedstawiono na XVIII-wiecznych mapach. Znajdował się pośrodku części wsi zwanej Grabia, w obrębie soczewkowatego placu. Dawny kościół klonowski był orientowany i posiadał wydłużone prezbiterium, do którego od południa przylegała zapewne zakrystia. Zarys bryły świątyni, interpretowany na podstawie mapy, pokrywa się z wizerunkiem budowli uwiecznionej na fotografii z 1907 roku, wykonanej na 2 lata przed jego wyburzeniem. W wybudowanym później, istniejącym do dziś murowanym kościele neogotyckim, podziwiać można elementy wyposażenia z połowy XVIII wieku, adorowane w nabożeństwach przez dawnych mieszkańców przedrozbiorowej Klonowej.

XVIII-wieczny kościół w Klonowej na zdjęciu z 1907 r., fot. Tygodnik Ilustrowany.

Grabia - przyległa do kościoła część wsi Klonowej, mapa z końca XVIII wieku.

Neogotycki kościół p. w. Przemienienia Pańskiego - widok z Górki Klonowskiej. Fot. M. Szymański.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Fotografia kościoła w Klonowej: "Tygodnik Ilustrowany" nr 47/1907

Mapa wsi Klonowo z 1809 roku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

Klonowa

średniowieczne korzenie wsi

W drugiej połowie XIX wieku grunta Klonowej rozparcelowano, a przestrzeń wsi - tak jak niemal całej gminy - znacznie przekształcono. Efektem tych przekształceń jest też dzisiejszy układ przestrzenny całej miejscowości. Kiedy spojrzymy na mapy z przełomu XVIII i XIX wieku, dostrzeżemy tam zarówno punkty wspólne (zwłaszcza lokalizacja kościoła i sąsiadujących z nim dróg), jak i elementy przestrzenne które trudno dziś zlokalizować w terenie.

Współczesne centrum Klonowej skupione jest w okolicy kościoła. W miejscu dzisiejszego Urzędu Gminy już w XVIII wieku znajdował się dwór sołtysa oraz gospoda. Przykościelną część ulicy Złoczewskiej wytyczono dopiero w XIX wieku. Dawniejsza droga była mniej regularna: w części wschodniej biegła ona łukiem, zakręcając za istniejącym do dziś zespołem stawów hodowlanych na jednej z działek. Centrum średniowiecznej wsi rozciągało się prostopadle na południe od tej drogi. Oś Klonowej wyznaczał lekko meandrujący strumień, zwany Klonówką, wypływający ze wznieście położonych między Klonową a Lututowem. Współcześnie został on uregulowany. Po obu stronach cieków wytyczono parcele, na których znajdowała się zabudowa mieszkalna i gospodarcza oraz ogrody. Wewnętrzny plac wsi, zwany nawsiem, miał formę soczewkowatą. W części południowej wychodziły z niego drogi prowadzące na wschód oraz na południe, zaś od strony północnej opuszczała go wspomniana wyżej droga prowadząca na zachód (w stronę kościoła). Dodatkowo, mniej istotny trakt komunikacyjny ciągnął się na północny wschód, wzdłuż koryta Klonówki i obok znajdującego się tam wówczas stawu. Wnętrze placu, nawsie, pełniło złożone funkcje. Był to teren użytkowany wspólnie przez mieszkańców, m. in. jako pastwisko, ale również plac targowy. Na mapie z końca XVIII wieku oznaczone są również zabudowania i inne obiekty, takie jak studnia. W obrębie placu znajdowało się kilka działek, na ogół niewielkich. Posesje takie zamieszkiwali na ogół ubożsi mieszkańcy, ale również rzemieślnicy, nie prowadzący działalności rolniczej.

Szczególną uwagę zwraca charakterystyczna, duża działka o kształcie nieregularnego czworokąta, znajdująca się w najszerzej, południowej części placu. Jej granice pokrywają się z istniejącym współcześnie układem rowów melioracyjnych. Jak widać na dawnych mapach, w obrębie tej posesji znajdował się cały zespół zabudowy. Bez badań archeologicznych trudno ustalić, co znajdowało się na jej terenie: działka kmiecia lub sołtysa, a może obronna siedziba zarządców starostwa?

Współczesne koryto strugi Klonówki w obrębie dawnego placu targowego. Fot. M. Szymański.

Charakterystyczny układ wiejski Klonowej jest typowym przykładem średniowiecznej owalnicy - formą wsi zakładanych na prawie niemieckim w XIII-XIV wieku. W Polsce do dziś przetrwały nieliczne osady tego typu. Popularną atrakcją turystyczną województwa pomorskiego jest Swołowo, którego owalny plac do dziś zapełniony jest nieregularnymi parcelami, zaś w jego rozległej przestrzeni można odnaleźć strumień ze stawem, a także średniowieczny kościół. Mniej popularną, ale bliższą miejscowością o podobnej formie jest Rossoszycza położona na ziemi sieradzkiej. Centralną przestrzeń wsi zajmuje rozległy staw. Przeciwnie pierzeje placu łączy droga biegnąca po grobli.

Zaginiony układ przestrzenny Klonowej został ukształtowany prawdopodobnie w XIII wieku. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi już z 1272 roku i dotyczy osady na prawie niemieckim, której przywilej nadał wówczas książę sieradzki Leszek Czarny. Lokacja wsi oznaczała uregulowanie stosunków między mieszkańcami a właścicielem, wprowadzała określone opłaty czynszowe i organizowała przestrzeń w ten sposób, by wielkość działek pozwalała na racjonalną politykę podatkową.

Średniowieczny układ dawnej Klonowej na tle współczesnej sieci dróg we wsi (kolor czerwony). Opr. M. Szymański.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Mapa wsi Klonowo z 1809 roku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

Dwór w Klonowej

Po prawej:
Wyobrażenie wnętrza izby dawnego
dworu w Klonowej na przełomie
XVI/XVII wieku według opisów
z epoki.

Rys. Marta Kmieć.

Nieregularna parcela w najszerszej części
wewnętrznego placu w dawnej Klonowej
oraz współczesny widok rowu otaczającego
ją od strony wschodniej - czy tam właśnie
naukowcy powinni poszukiwać miejsca po
dawnym klonowskim dworze?

Mapa z końca XVIII wieku,
Fot. M. Szymański.

Już w średniowieczu w obrębie wiejskich zabudowań dworskich wznoszono również właściwy dwór, spełniający funkcje mieszkalne i reprezentacyjne, lecz także obronne. Pierwsze opisy majątku w Klonowej spisano dopiero w czasach nowożytnych, lecz w każdym z nich pojawiają się wzmianki o dworach.

Szczególnie intrygujące opisy dworów klonowskich pochodzą z XVI i z XVII wieku, zwłaszcza z czasów, gdy starostą klonowskim był potężny Kasper Denhoff. Zespół zabudowań dworskich znajdował się w obrębie nieregularnego zapewne dziedzińca, przy którym znajdowały się dwa dwory (nowy i stary), zabudowania pomocnicze i obiekty gospodarcze. Dwór otaczał drewniany parkan uzupełniany płotem, zapewne wieńczący niewysoki wał - nasyp ziemny wsparty przekopanym od zewnątrz rowem. Do dworu prowadziła brama, która sama w sobie stanowiła zapewne wyróżniający się budynek. Na jego piętrze znajdowało się mieszkanie rzemieślnika pracującego na rzecz dworu. W obwód ogrodzenia wpisano również drewnianą basztę oblepioną gliną i budynek gospodarczy, który wybudowano "na kształt baszty".

Wiele uwagi autorzy opisu poświęcili programowi estetycznemu. Ściany i stropy izb ozdobione były polichromią. Dziś najbliższe przykłady drewnianych ścian zdobionych malaturą z tego okresu podziwiać możemy w kościołach drewnianych tzw. grupy wieluńskiej, spośród których szczególną uwagę warto zwrócić na XVI-wieczny kościółek w Grębieniu na terenie gminy Pątnów.

Na wyposażeniu wystawnych izb były białe piece kaflowe, modne w XVII wieku. Białe kafle piecowe z niebieską ornamentyką stanowiły istotny wyróżnik wnętrz należących do przedstawicieli elit państwowych w czasach panowania Zygmunta III Wazy. W pomieszczeniach przyziemnych podłogi wyłożono posadzką ceglana oraz brukiem kamiennym, wyższe kondygnacje zaopatrzone natomiast w podłogi drewniane.

Lokalizacja klonowskiego założenia dworskiego jest dziś trudna do określenia. Być może dwór znajdował się wewnątrz placu targowego, w samym środku wsi? Taka interpretacja wyjaśniałaby, czym była w rzeczywistości nieregularna parcela, znana z XVIII-wiecznych map, i do dziś czytelna jako obszar otoczony rowem. W tej sytuacji istnieje prawdopodobieństwo, że nowożytny dwór klonowskich starostów wybudowano w miejscu wcześniejszej, średniowiecznej jeszcze siedziby zarządców królewskiego i książęcego majątku. Całkowity brak archeologicznego rozpoznania pozostawia jednak tę hipotezę w sferze domysłów, zaś lokalizacja dawnych klonowskich dworów jest jak na razie nieznana.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

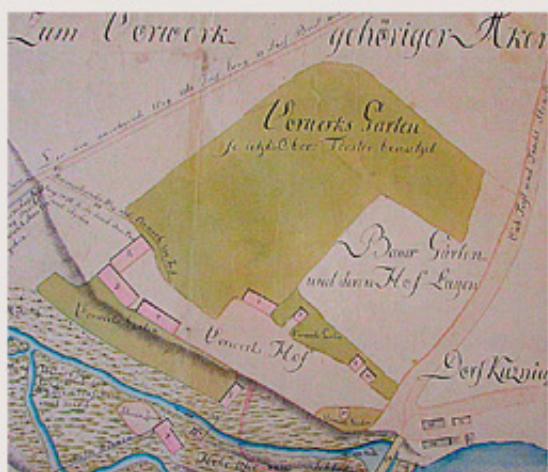
Mapa wsi Klonowo z 1809 roku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

Praca w folwarku - miniatura z przełomu XV i XVI wieku.

Folwarki w dawnej Klonowej

Folwark w Kuźnicy Zagrzebskiej na mapie z końca XVIII wieku

Teren dziedzina dawnego folwarku w Kuźnicy Zagrzebskiej współcześnie (fot. M. Szymański).

Folwark w Klonowej na mapie z k. XVIII wieku

Folwarki powstawały w majątkach królewskich, kościelnych oraz szlacheckich od XIV wieku. Pod koniec XV stulecia były już w niemal każdej posiadłości ziemskiej. Stanowiły one wydajną formę prowadzenia gospodarki rolno-hodowlanej, początkowo wykorzystującą najemną pracę roboczą. Obszerny areal gruntów folwarcznych obsługiwany był przez pracowników, którzy opiekowali się też zwierzętami i wykonywali prace przetwórcze w zabudowaniach folwarcznych. Do obiektów leżących na terenie folwarku należały spichlerze, obory i stodoły wyróżniające się znacznie większymi rozmiarami, a także zabudowania przeznaczone do konkretnej działalności gospodarczej, jak piekarnia czy browar. W epoce nowożytności struktura zatrudnienia zmieniła się, gdyż wielu chłopów z różnych powodów (często ze względu na podział gospodarstw) przeszło z czynszowego opłacania prawa do ziemi na świadczenia w ramach pańszczyzny. Staropolska królewszczyzna klonowska opierała się już w przeważającej mierze na pańszczyźnianej pracy jej mieszkańców.

W czasach nowożytnych folwarki funkcjonowały w niemal każdej wsi na terenie dzisiejszej gminy: w Klonowej, w Kuźnicy Zagrzebskiej, Kuźnicy Błońskiej oraz przez pewien czas w Leliwie (folwark opustoszał w pierwszej połowie XVII wieku, może w wyniku działań zbrojnych potopu szwedzkiego), a od XVIII wieku również w Górcie Klonowskiej. Wszystkie one były bezpośrednim źródłem dochodów z królewszczyzny. W XVIII wieku niektóre wsie z folwarkami starostowie przekazywali dalej w dzierżawę, co przeważnie prowadziło do nadmiernej eksploatacji ziemi oraz poddanych.

Folwarki powstające w średniowieczu i wcześniejszym okresie nowożytnym nie zawsze były rozplanowane regularnie. Mapy z końca XVIII wieku przedstawiają gospodarstwa folwarczne na terenie gminy Klonowa jako zorganizowane w dość swobodnej kompozycji. Folwark klonowski, zlokalizowany na zachód od wsi i na południe od kościoła, składał się z szeregu działek ogrodowych oraz jednej leśnej, w obrębie których przebiegała droga oraz znajdowały się luźno porozmieszczane zabudowania, takie jak browar czy zespół rozległych stodół bądź stajni oraz stawy. Na gruntach dworskich w Klonowej w XVIII wieku znajdował się również rozległy ogród włoski, poprzedzielany regularną siecią obsadzonych drzewami alejek i wyposażony w drewniany budynek oranżerii o przeszklonej ścianie. Najdokładniej udokumentowany folwark w Kuźnicy Zagrzebskiej był natomiast rozciągnięty wzdłuż skarpy nad prawym brzegiem Łużycy, a do jego zabudowań zaliczały się również obiekty położone w obrębie wyspy kuźniczej, które z placem folwarku łączyła kładka (należał do nich browar, opisany na osobnej planszy). Regularne rozplanowanie zabudowań folwarcznych w Kuźnicy Zagrzebskiej czy w Górcie Klonowskiej powstało już w kolejnych latach, zapewne w XIX w.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Plan folwarku Kuźnica Zagrzebska z 1798 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Mapa wsi Klonowo z 1809 roku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

Wybrańcy klonowscy

Od 1578 roku spośród chłopów zamieszkających w dobrach królewskich typowano tzw. wybrańców, służących pieszo na wojnie. Wybraniectwo stało się dziedziczne i było powiązane z posiadaniem ziemi wyłączanej z obowiązku pańszczyzny. Choć początkowo dawało to wiele korzyści, takich jak prestiż i dobre warunki do własnego rozwoju, rzeczywistość okazywała się nieraz trudna. W majątku klonowskim wybrańcy w XVIII wieku skarżyli się, że lokalna gromada wyznaczyła dla nich najgorszą ziemię, m. in. wąskie pasy gruntu rozjeżdżane wozami oraz sprzętem rolniczym przez sąsiadów. Z niektórych okresów znamy nazwiska klonowskich wybrańców, jak bracia Sapałowie, którym w 1612 r. nadano wybraniectwo. W burzliwej połowie XVII stulecia ich spadkobiercy zaniechali służby oraz przysługującej im ziemi. Królewscy urzędnicy zlecieli wówczas dzierżawcy i gromadzie klonowskiej powołanie wybrańca na nowo.

Rzemiosło - praca nie tylko na roli

Praca rzemieślnicza nie była wolna od dodatkowych powinności oraz zobowiązań. Jak zanotowano w jednej z XVII-wiecznych lustracji, pewien klonowski szewc, poza wykonywaniem swego rzemiosła, zobowiązany był do odrabiania pańszczyzny („robi do roku 10 dni”), a dodatkowo wytwarzał piwo na potrzeby dworskie. Rzemiosłem parzył się również jego syn, o którym zapisano iż „mieszka przy ojcu”, i zapewne z tego tytułu - braku własnego warsztatu - nie był zobowiązany do pracy w ramach pańszczyzny, a jedynie do opłaty z tytułu wykonywania rzemiosła.

Wszyscy mieszkańcy królewszczyzny, którzy dzierżawili rolę bądź uprawiali ogrody, opłacali część powinności oddając do dworu przędę, wieczny owies oraz beczki warzonego przez siebie piwa (wymienne z opłatą finansową). Pozarolnicze wyroby figurujące w zestawieniach informują o dodatkowej działalności chłopskich rodzin. Przędza wełniana wytwarzana była przez kobiety, zarówno z wełny pochodzącej od własnych owiec (niegdyś często hodowanych na ziemi sieradzkiej), ale również dostarczanej przez rzemieślników - tkaczy z pobliskich miast (mógł być to np. Lututów, a od początku XVII wieku również Złoczew), zlecających na jej wykonanie niezbędnych im surowców oraz półproduktów.

W 1628 roku na terenie Klonowej działało dziewięciu rzemieślników: dwóch kowali, dwóch szewców, dwóch krawców, jeden kołodziej, jeden cieśla i jeden zamieszkały w kuźnicy garncarz. Część z nich mieszkała przy dworze. W 1659 roku, po potopie szwedzkim, czynnych zawodowo było zaledwie czterech rzemieślników. Wyróżniającą się grupą ludności byli robotnicy zatrudnieni w kuźnicach.

Mieszkańcy królewszczyzny

We wsi Klonowa znajdowało się 40 ról kmiecych, z których utrzymywały się rodziny wolnych chłopów. Uboższą kategorię ludności stanowili komornicy nieposiadający własnych gruntów, zagrodnicy oraz ogrodnicy - uprawiający stosunkowo niewielkie ogrody. Chłopi opłacali na rzecz dworu czynsz, oddawali również część wypracowanych dóbr takich jak zboże, warzywa, jaja, mięso (głównie kapłony oraz zwierzęta łowione na łąkach, jak ptaki czy lisy, w przypadku młynarzy często była to również wieprzowina) oraz wyroby rzemieślnicze. Ponadto odrabiali pańszczyznę i wykonywali rozmaite posługi, m. in. pełnienie stróży (rodzaj służby policyjnej), remonty budynków dworskich, ale również usługi przewozowe. Młynarze w 1659 r. narzekali, że zmuszani są podejmować trasy do dalekich miast - głównie do Torunia, Wieliczki oraz Wrocławia.

Kobieta w kuchni: na rycinie przedstawione jest pieczenie chleba oraz gotowanie w glinianym garnku na otwartym palenisku. Poza pracami domowymi, chłopki pracowały w polu oraz wykonywały drobne rzemiosła, jak przędzenie lnu i wełny.

Nazwiska chłopów pochodziły od wykonywanych zawodów (np. Szklarz) lub były związane z zamieszkiwaną osadą, niekiedy pustkowie, jak Smok, Czekań, Grzyb, Kielbasa, Lisek.

W XVIII wieku pustkowie młyńskie o nazwie Grzyb podlegało licznym podziałom, a zubożali synowie młynarzy podejmowali pracę najemną, możliwą zazwyczaj na folwarkach w całym majątku. Wiele dawnych rodów chłopskich na terenie Klonowej przechowało swoje stare nazwiska do dziś.

Na czele gromad wiejskich stali sołtysi, zaś od XVI wieku **wójtowie**. Posiadali oni szerokie uprawnienia, między innymi takie jak posiadanie własnych chłopów oraz urządzeń, takich jak młyny. Ważnym źródłem dochodu była również karczma sołtysia. Odpowiadali oni za prawidłowy pobór podatków oraz stali na czele wiejskiego sądu. Wiejski wymiar sprawiedliwości miał dużo mniej uprawnień niż sądy miejskie. Najcięższą karą było wygnanie ze wsi. Z tego względu najcięższe przestępstwa, karane śmiercią, trzeba było sądzić w pobliskich miastach.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Ryc. Piechota polska (rys. Bronisław Gembarzewski w: Tadeusz Korzon, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. 2, , Lwów 1932)

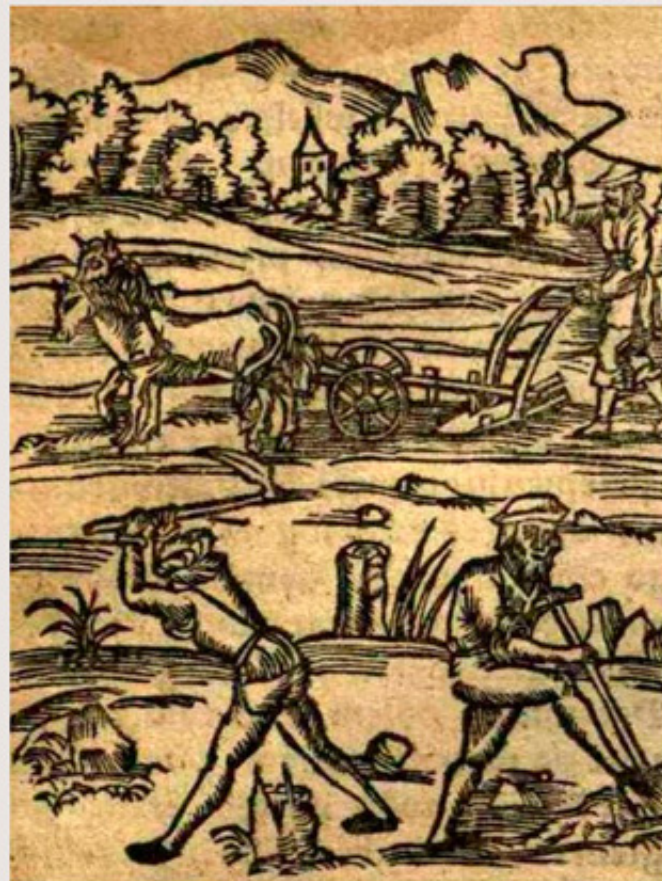
Ryc. Piotr Crescentyn, O pomnożeniu y rozkrzewieniu w / zelakich Pożytkow ksiąg Dwoienasie, Kraków 1571

Uprawy i hodowle

Źródła historyczne dotyczące upraw w majątku klonowskim skupiają się na wyszczególnieniu płodów przynoszonych przez folwarki. Z tego względu dobrze rozpoznana jest struktura upraw należących do dworu, ale dużo mniej wiemy o uprawach prowadzonych przez chłopów na własnych rolach. Zapewne nie różniły się one mocno od zakresu roślin uprawianych na gruntach folwarcznych. W inwentarzach wyszczególniano żyto, pszenicę, owies, jęczmień, groch, tatarkę, proso oraz siano, przeznaczone dla zwierząt - koni oraz bydła. Wieprze wypasano na łąkach oraz w lasach. Na terenie ziemi sieradzkiej dosyć często hodowano również owce, zapewniając bardzo pożądaną w miastach surowiec - wełnę, wykorzystywaną przez rozwijające się rzemiosła tekstylne. Zarówno w gospodarstwach dworskich, jak i chłopskich, w tym również rzemieślniczych, hodowano również drób - kury oraz gęsi. Leśny charakter majątku klonowskiego sprzyjał tradycyjnemu bartnictwu, praktykowanemu przez wielu mieszkańców królewskiej.

Chłopskie gospodarstwo składało się z wydłużonej działki siedliskowej, zorientowanej krótszym bokiem przy głównej drodze lub placu. Na jej terenie znajdowały się zabudowania mieszkalne i gospodarcze oraz obszar przeznaczony pod uprawy, zazwyczaj ogrodowe. Na tyłach posesji umieszczano stodoły.

Podstawą obecności chłopów we wsi było wydzielenie mu gruntów, na których mógł się "rozkopać". Pod tym pojęciem rozumiano proces oczyszczenia terenu, zwykle nierównego i porośniętego roślinnością. W tym celu wycinano drzewa i usuwano pnie z korzeniami, następnie obszar przyszłego pola orano. Wypalanie pól, powszechne w najdawniejszych czasach, było w epoce staropolskiej ograniczane przez zakazy wynikające z potrzeby ochrony lasów przed pożarami. Role rozkopywali również chłopcy zamieszkujący pustkowia.

Układ gruntów rolnych na wschód od Klonowic. Wydłużone pola zwrócone były krótszym bokiem do dróg. Barwą jasnozieloną oznaczono łąki. Często były to podmokłe tereny trudne w uprawie.

Po lewej:

Praca w ogrodzie zawierającym warzywne i ziołowe grzędy a także drzewa owocowe. Ogrody dworskie oraz folwarczne posiadały solidne ogrodzenia, zabezpieczające w ten sposób uprawy przed kradzieżą, w tym także - jak zanotował autor popularnego poradnika gospodarskiego Piotr Crescentyn - "od żarłactwa chłopskiego".

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Ryc. Piotr Crescentyn, O pomnożeniu y rozkrzewieniu w j zelakich Pożytkow ksiąg Dwoienasćie, Kraków 1571
Mapa wsi Klonowo z 1809 roku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

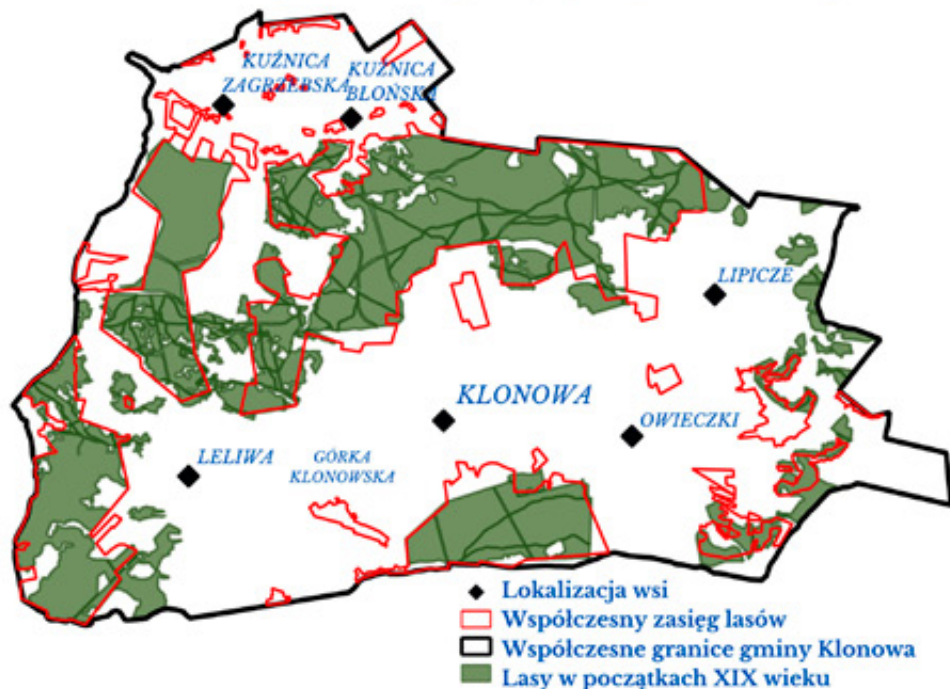
Lasy klonowskie

Obszar królewskiej klonowskiej leży w lesistej strefie pogranicza ziemi sieradzkiej i wieluńskiej. Osadnictwo wstępowało na ten teren powoli, swoją intensywność zwiększając dopiero od schyłku wieków średnich. Początkowo duże znaczenie miała tu przede wszystkim gospodarka leśna, związana z wyrębem drzew oraz przetwórstwem drewna, w tym głównie popielarstwem i smolarstwem. Parano się tu również bartnictwem. O rzeczywistym zasięgu lasów na terenie dzisiejszej gminy Klonowa dokładne informacje mamy dopiero z przełomu XVIII i XIX wieku, gdy powstały najstarsze mapy majątku.

Dokładniejszych danych dostarczyły tak naprawdę lata 30. i 40. XIX wieku. Grunta zajęte przez las przetrwały do czasów współczesnych w granicach, wyznaczanych m. in. przez naturalne ukształtowanie terenu, jak np. stroma skarpa wzgórza na północ od osady Kielbasa. Jak widać na zamieszczonej obok mapie, w porównaniu do sytuacji sprzed dwustu lat, współcześnie lasy na terenie gminy zajmują nieco większą powierzchnię aniżeli przed laty, zasadniczo utrzymując swój dawny zasięg i rozmieszczenie. Również część do dziś istniejących ścieżek - dróg leśnych, znajduje pokrycie w sieci drożnej zarysowanej na dawnych mapach. Niektóre z dróg odgrywały niegdyś znacznie większą rolę w transporcie o czym świadczy ich obecność na mapie Gilly'ego z 1793 roku.

Rycina z połowy XVI wieku, przedstawiająca leśny ekosystem z obszaru Korony Polskiej. Pochodzi ona z dzieła Stefana Falimirza *O ziołach i mocy ich*, pracy wydanej w Krakowie w 1534 roku. Zastanawiający jest zamieszczony w niej wizerunek wielbłąda, wylaniającego się zza drzew.

W XVIII wieku lasy należące do królewskiej klonowskiej były w znacznym stopniu przetrzebione. Ich stan przedmiotem troski samego króla. August III Sas w 1750 roku wystawił dokument, nakazujący oszczędne gospodarowanie drewnem oraz odtworzenie uszczuplonego drzewostanu.

W lustracjach z tego okresu widoczne są starania o zmniejszenie eksploatacji lasów. Zarządcy zakazywali chłopom wycinania drewna i jego wykorzystywania do celów rzemieślniczych. Zakazy te były zapewne poparte dotkliwymi represjami. Jeszcze w XX wieku odnotowano krążącą w gminie Klonowa opowieść o leśnym upiorze, który dotkliwie pastwił się nad chłopami nielegalnie pozyskującymi drewno do celów rzemieślniczych i budowlanych a nawet chrust. W XVIII wieku dochodziło również do zawłaszczania drewna z królewskich lasów klonowskich... przez samych starostów, którzy kazali chłopom zwozić drewno do własnych posiadłości dziedzicznych.

Drewno leżące w lesie, w tym chrust, a także pozostałe po wycince drzew pnie, mogło być jednak pozyskiwane przez poddanych. W 1789 r. zakazywano (pod karą finansową) jedynie nielegalnego wyrębu drzewa; wycinka mogła być prowadzona na podstawie specjalnej zgody, wydawanej na określoną ilość surowca (nieodpłatnie zezwalano wyciąć drzewa na budowę domu). W celu ochrony lasów zabroniono wnoszenia do nich źródeł ognia oraz siekier.

Trzebieenie lasów prawdopodobnie miało jednak również inne podstawy. Funkcjonowanie zakładów przemysłowych, takich jak kuźnice, ale przede wszystkim huty szkła, pochłaniało znaczne ilości opału. Hutnictwo szklane wykorzystywało ponadto potaż, zasadową substancję wytwarzaną na bazie popiołu drzewnego. Zarówno potaż, jak i drewno konstrukcyjne, należały zresztą do głównych towarów eksportowych przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Dla opieki nad lasem w całej królewskiej klonowskiej powołano dwunastu borowych, mieszkających w pustkowiach na terenie lasów, tuż przy granicach dóbr klonowskich z majątkami szlacheckimi. Kolejne przemiany w systemie zarządzania lasami klonowskimi zaszły już w okresie zaborów, gdy dwory zarządców w Kuźnicy Błońskiej oraz Zagrzebskiej przekazano na siedziby leśnictwa.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Stefan Falimirz, *O ziołach i mocy ich*, Kraków 1534

Mapa opracowana na podstawie map archiwalnych z początku XIX wieku oraz współczesnej ortofotomapy (Geoportal)

Młyny i stawy klonowskie

Młyny wykorzystujące energię kinetyczną wody należą do najważniejszych osiągnięć antycznej myśli technicznej.

Na tereny dzisiejszej Polski wynalazek ten dotarł w pierwszych wiekach istnienia państwa Piastów wraz z zakonnikami. Coraz więcej takich urządzeń zaczęło powstawać w okresie późnego średniowiecza (od XIV wieku), gdy upowszechniły się młyny nasiębierne, wykorzystujące spiętrzoną wodę opadającą na koła z dużej wysokości (dotąd wykorzystywana technologia bazowała na naturalnym nurcie rzeki, w którym umieszczano koło). Dało to możliwość budowania młynów nawet na niewielkich strumieniach, które stosunkowo łatwo można było spiętrzyć, tworząc staw lub zalew. Zapewne w tym właśnie okresie zaczęto budować pierwsze młyny w Klonowej. W XVI wieku na terenie dzisiejszej gminy Klonowa było ich nawet kilkanaście. W kolejnych stuleciach w źródłach regularnie już spotykamy młyny takie jak Lisek, Kielbasa, Świętek, Czekań, Grzyb, Sójka, Szula, Lar, niekiedy Filip, a także młyn wójtowski zlokalizowany w samej Klonowej.

Młyny napędzały urządzenia służące do mielenia zboża, lecz wykorzystywano je również w zakładach przemysłowych - kuźnicach i tartakach, gdzie energię wodną do obsługi urządzeń (np. w Kuźnicy Zagrzebskiej, Kuźnicy Błońskiej oraz w miejscowości Piła). Obiekty te dodatkowo wydłużają listę klonowskich młynów.

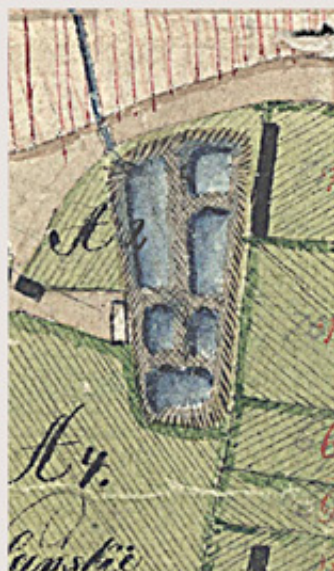
Budowa młyna wiązała się z przywilejem, nadawanym przez miejscowego władcę, lub zgodą właściciela dóbr. Duży stopień niezależności oraz wysoka majątność młynarzy czyniła z nich chłopskie elity społeczne. Młynarzy wymieniano w XVI w. imiennie, wyliczając powinności poszczególnych gospodarstw. W XVIII wieku, gdy w królewskiej Warszawie narastały konflikty ludności z nadużywającymi władzy zarządcami starostwa, to właśnie młynarze klonowscy oraz brąszewscy reprezentowali współmieszkańców majątku wobec władzy. Z tego względu bywali prześladowani, m. in. poprzez upokarzające kary, również cielesne. Brutalnie egzekwowane, prowadziły nawet do śmierci.

Kryzys tradycyjnego młynarstwa nastąpił w XIX wieku, równoległe z pojawieniem się wydajniejszych młynów mechanicznych. Dużą część lokalnego rynku wchłonął rozwijający się wówczas zakład w Lututowie. Część dawnych młynów przetrwała jednak, po modernizacjach kontynuując działalność nawet w XX w. Do dziś pozostałością dawnych młynów są ślady stawów oraz grobli spiętrzających wodę.

Staw zastawny przy młynie w miejscowości Kielbasy. Widoczna grobla z drogą przecinającą dolinę oraz dwa przepusty i zabudowa młynarska. Mapa z XIX wieku.

Podstawową formą sztucznego zbiornika wodnego był zalew, spiętrzony groblą i rozlany w obrębie doliny rzecznej. Nadawało mu to charakterystyczny, wydłużony kształt. Zbiorniki takie opisywano jako "stawy wielkie zastawne". To one dominowały w krajobrazie Klonowej. Stawy dawały nie tylko możliwość spiętrzenia wody, napędzającej ruch młyńskich kół. Pewne znaczenie odgrywały one również jako zbiorniki hodowlane. Często hodowaną w stawach rybą był karp, choć wydajność hodowli nie była zbyt duża.

Staropolskie stawy hodowlane przetrwały do dziś na wschód od kościoła w Klonowej.

Na jednej z działek do dziś czytelny jest układ sadzawek znanych z map archiwalnych z przełomu XVIII/XIX w.

Zespół sześciu stawów jest nawadniany dopływającym od południa kanałem, a kolejny kanał odprowadzał ze stawu wodę na północ.

Zbiorniki oddzielone groblami pełniły różne funkcje, służąc do tarła, podchowu oraz połowu.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

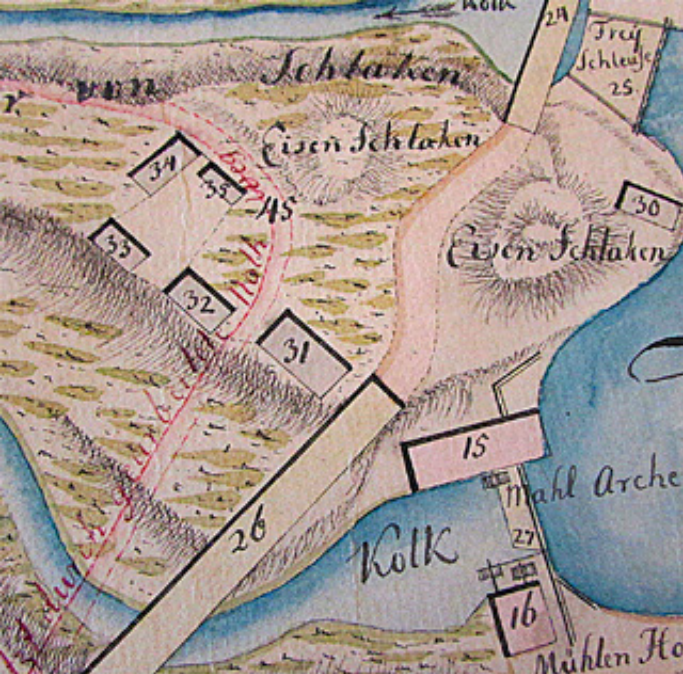
Źródło ilustracji:

Odryś pomiaru gruntów młyna Kielbasa w ekonomii Klonowa z 1862 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Mapa wsi Klonowo z 1809 roku, Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

Kuźnice klonowskie

Fragment wyspy kuźniczej w dolinie rz. Łużycy w Kuźnicy Zagrzebskiej na mapie z końca XVIII wieku. Widoczny jest zachodni brzeg stawu wielkiego zastawnego, dwa młyny oraz dwie hałdy żużlu (opisane jako ein Schlacken) na terenie wyspy, a także zabudowania kuźnicze i mosty nad rzeką oraz kanałem odprowadzającym wodę. W XVII wieku Kuźnica Zagrzebska była prawdziwym ośrodkiem przemysłowym, zatrudniającym kilkunastu kowali wolnych od pańszczyzny oraz rzemieślników konserwujących urządzenia przemysłowe i środki transportu, a nad brzegiem rzeki funkcjonowała również karczma.

KALENDARIUM HISTORII KUŹNIC KŁONOWSKICH

1425. Pierwsze wzmianki o Kuźnicy Zagrzebskiej.

1459. Bartosz Fox, dzierżawca Kuźnicy, otrzymuje przywilej na budowę młyna mącznego.

Pocz. XVI w. Kuźnica uległa zniszczeniu (zapewne wskutek powodzi lub pożaru).

1528. Król Zygmunt Stary zezwala Marcinowi Klobarowi, kuźnikowi, na jej odbudowę.

1554. Rozdzielenie Kuźnicy Błońskiej od Kuźnicy Zagrzebskiej. W 1570 r. kuźnicę o nazwie "Błonie" sprzedał bratu kuźnik o nazwisku Klobar.

Przełom XVI/XVII w. Kryzys kuźnic klonowskich, rozważana likwidacja.

1624. Dość tajemnicza wzmianka sugerująca istnienie kuźnicy w Godynicach (dzis. gm. Brąszewice).

1659. Opis obydwu kuźnic przedstawia prężnie rozwijające się ośrodki przemysłowe.

Koniec XVIII w. Kuźnice wciąż funkcjonują, choć zapewne z przerwami. Kuźnica Błońska i Kuźnica Zagrzebska oddawane są w dzierżawę.

Połowa XIX w. Likwidacja osad kuźniczych i wytyczenie wsi w obecnych lokalizacjach. W dolinach rzek przetrwały zagrody młynarskie, a nad ich zboczami - folwarki dworskie.

Kuźnice były formą osad przemysłowych, zakładanych już we wczesnym średniowieczu. Ich celem było przetworzenie pozyskiwanych w okolicy rud żelaza (tzw. rud darniowych) w stal, nadającą się do dalszej obróbki i wytwarzania rozmaitych przedmiotów. Wydobyta z ziemi rudę darniową należało oczyścić. W tym celu płukano ją w wodzie, a następnie poddawano wyprężaniu w otwartych paleniskach. Wytapianie żelaza starą metodą następowało w dymarkach - glinianych piecach opalanych drewnem lub węglem drzewnym, wykorzystywanych jednorazowo. Z biegiem lat coraz częściej wykorzystywano piece kuźnicze, budowane ze spajanych gliną cegieł oraz kamieni, wykorzystywane wielokrotnie.

Obok: praca w kuźnicy na rycinie pochodzącej z dzieła niemieckiego uczonego Georgiusa Agricoli - *O górnictwie i hutnictwie*, wydane w 1556 roku w Bazylei.

Ponizej: dolina rz. Łużycy w Kuźnicy Błońskiej. Białą strzałką oznaczona grobla, być może pochodząca jeszcze z czasów funkcjonowania kuźnicy. Do dziś biegnie nią droga. (Fot. M. Szymański).

Złoża rud żelaza w Klonowej - opinia z XVIII wieku

"Ruda gwieździsta koloru kasztanowatego, czyli połyskująca się na kształt skorupki zwierzejniej kasztana. Niekiedy biorą ją w sążniu drugim, niekiedy w trzecim, kamieniem nie jest przykryta, ziemie tłuste różnych kolorów nad nią pokazują się, woda ją zawsze oblewa; znajduje się w województwie krakowskim, w starostwie lelowskim i pod Mijaczowem, jest w starostwie sieradzkim około Klonowy, i w starostwie krzepickim, na koniec jest w województwie wołyńskim około Nabruski. Przysnąć jednak potrzeba, iż żelazo, które z niej wytapiają, na płuźne tylko zda się naczynia, bo jest zbyt twarde i kruche, lecz przymieszawszy do niej innej rudy, zwłaszcza skalistej, i dobrego, i wiele wydaje żelaza."

Józef Herman Osiński, *Opisanie polskich żelaza fabryk*, Warszawa 1782

Po lewej: rycina z dzieła Osińskiego przedstawiająca rudę kasztanową oraz widok rowu melioracyjnego na terenie dawnej wyspy kuźniczej w Kuźnicy Błońskiej z widocznymi osadami tlenku żelaza (fot. M. Szymański).

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Plan folwarku Kuźnica Zagrzebska z 1798 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Georgius Agricola, *De re metallica*, Bazylea 1556; Józef Herman Osiński, *Opisanie polskich żelaza fabryk*, Warszawa 1782

Leliwa

wieś ze szklaną hutą

Leliwa to polski herb szlachecki, do którego przypisanych było wiele rodów. Herbem tym pieczętowali się m. in. Tarnowscy, którzy dzierżyli majątek klonowski na przełomie XV i XVI wieku. Był to czas, gdy zarządcy królewskich dóbr bardzo silnie identyfikowali się z powierzonymi dobrami, które traktowali jak własne dziedziczne posiadłości.

Przeciw takim układom skierowany był w XVI wieku tzw. ruch egzekucyjny. W wyniku jego działalności odebrano część majątków na których dochodziło do nieprawidłowości. Być może utworzenie wsi o nazwie pochodzącej od rodowego herbu wyrażało dążenie Tarnowskich do pełnego podporządkowania sobie dóbr klonowskich.

Z biegiem lat dzierżawcy majątku zmieniali się wielokrotnie, lecz śladem obecności Tarnowskich pozostała do dziś wieś Leliwa.

Rycina przedstawiająca herb Leliwa (powyżej) pochodzi z herbarza Bartosza Paprockiego, *Gniazdo cnoty z kąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego (...)* początek swego małą, wydane w Krakowie w 1578 roku. Na herbie gwiazda oraz półksiężyc w kolorze złotym umieszczone są w polu błękitnym.

Huta szklana funkcjonowała w Leliwie w XVIII wieku, lecz już w tym samym stuleciu zaprzestano jej użytkowania. W 1789 roku pojedynczy chłopci nazywani Szklarzami pracowali w folwarkach na terenie dóbr klonowskich. Królewscy lustratorzy opisywali wówczas dawną lokalizację nieistniejącego już zakładu: "w tym starostwie przed lat kilku znajdowała się huta szklana, której tylko znaki pokazują się na wsi Leliwie od tego czasu". Zapewne zabudowania były wzniesione w lekkiej konstrukcji i nieużywane szybko uległy degradacji.

Huta w Leliwie należała do grupy niewielkich hut szklanych, zakładanych w okresie nowożytnym na terenie Niżu Polskiego. Na ziemi sieradzkiej dogodne warunki do wytwarzania szkła panowały zwłaszcza w części południowej, gdzie sprzyjało temu największe zalesienie (dostęp do drzewa zapewniał opał oraz potaż, pozyskiwany z popiołu) a także dostępność piasku. W stosunkowo niewielkiej odległości w czasach nowożytnych funkcjonowała również huta szklana w okolicach Złoczewa. Produkowano tam głównie naczynia służące do przechowywania produktów, w tym zwłaszcza butelki, oraz tafle szklane, przeznaczone do okien. Produkcja zaspokajała potrzeby lokalne, ale częściowo mogła być przeznaczona również na eksport. Z obszarów dzisiejszej gminy Klonowa towar ten przewożono przede wszystkim na Śląsk.

Korzystne warunki do produkcji szkła wykorzystano jeszcze później. W XIX wieku w Leliwie wybudowano kolejną, w pełni przemysłową już hutę, która zatrudniać miała nawet 300 pracowników.

Praca w nowożytniej hucie szklanej według ryciny pochodzącej z dzieła niemieckiego uczonego Georgiusa Agricoli - *O górnictwie i hutnictwie*, wydane w 1556 roku w Bazylei.

Proste huty szkła zakładane od czasów średniowiecza oraz w okresie nowożytnym były wyposażone w paleniska do wyprężania składników, stanowisko do ich mielenia, piec przeznaczony do wytapiania masy szklarskiej a także kolejny piec, w którym stopniowo wystudzano gotowe już wyroby. Naczynia formowano ręcznie, dmuchając i rozciągając gorącą masę. Z rozciągniętego dmuchanego szkła wykonywano płaskie tafle, zwane błonami.

Mapa wsi Leliwa z lat 30. XIX wieku.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

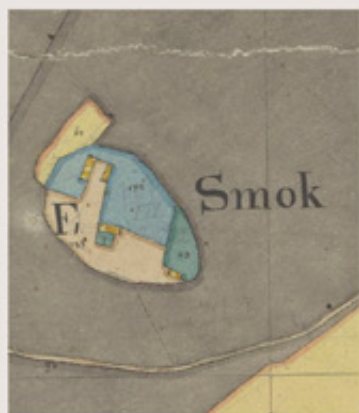
Plan pomiarowy dóbr Klonowa i części ekonomii Męka, 1842 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie ; Bartosz Paprocki, *Gniazdo cnoty z kąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego...*, Kraków 1578 ; Georgius Agricola, *De Re Metallica*, Bazylea 1556

...były to niewielkie osiedla rolnicze, zakładane w czasach nowożytnych (XVI-XVIII w.) na obrzeżu stref zasiedlanych, często blisko lasu. Cechowały się niewielkimi rozmiarami (jako samotne gospodarstwa) oraz brakiem samorządu (stąd przypisywano je w zapisach historycznych do pobliskich wsi). Pustkowiea często miały związek z produkcją, były to wówczas obiekty takie jak młyny, huty szkła i smolarnie, ale mogły być to również karczmy. Jako samotne osady rolnicze, pustkowiea w ramach dawniejszego gospodarstwa młynarskiego kontynuowały osadnictwo, trwając w takiej formie przez wiele lat.

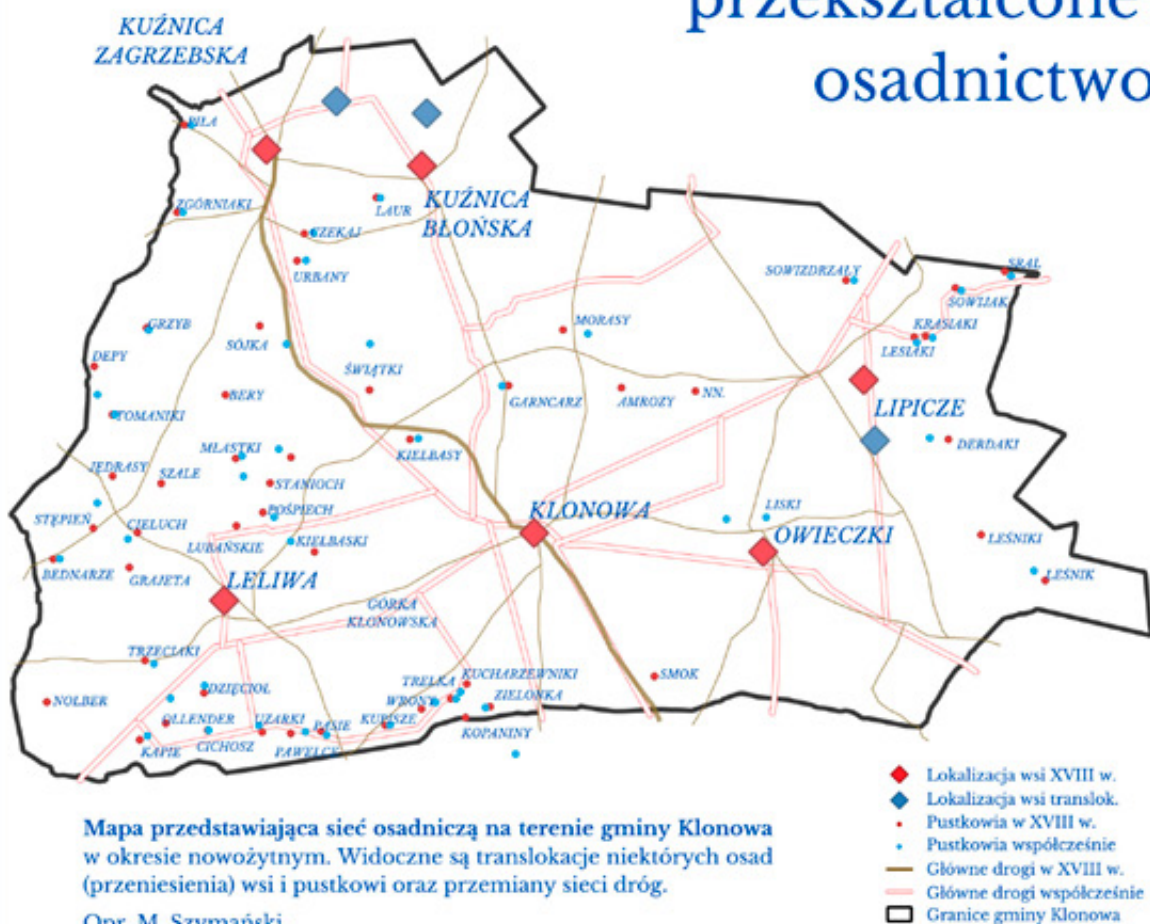
Nazwy pustkowi wymieniane w lustracjach często powielały nazwiska swoich mieszkańców (przykładowo, obręb leśny Smok wziął swoją nazwę od pustkowiea a zarazem nazwiska chłopca, w XVIII w. pełniącego funkcję borowego, który zamieszkiwał zanikłe już pustkowie położone w lesie, na południe od Klonowej.

Pustkowiea skupiły się wzdłuż granic posiadłości, przede wszystkim w strefie lasów. Sieć osadniczą, w tym sieć rozmieszczenia pustkowi, była związana z siecią dróg. W XIX wieku wiele traktów na terenie gminy wytyczono od nowa, przenosząc dawne pustkowiea w nowe miejsca.

Pustkowie Smok na mapie (pierwsza poł. XIX wieku). Kolorem szarym oznaczony jest obszar porośnięty lasem, zielonym: grunty użytkowane jako ogród.

Wioski i pustkowiea przekształcone osadnictwo

Sieć osadniczą dzisiejszej gminy Klonowa w czasach nowożytnych tworzyły wsie oraz pustkowiea. Najstarszą miejscowością jest sama Klonowa, znana w źródłach pisanych od XIII wieku. Leliwa powstała zapewne w XV wieku, a późnośredniowieczny rodowód mają również obie Kuźnice, Lipicze i Owieczki. Trudno jednoznacznie określić, jak stare korzenie mają pustkowiea. Większość pustkowi młyńskich istniejących w okresie przedrozbiorowym była wymieniana już w XVI wieku i zapewne istniały one już wcześniej, może w połowie XV stulecia. Pustkowiea, które pełniły funkcji produkcyjnych, wymieniano dopiero w źródłach z XVIII i XIX wieku (ostatnie lustracje oraz XIX-wieczne mapy). Z tego względu nie wiemy, czy mogły one istnieć we wcześniejszych czasach.

Nalozenie na siebie współczesnych i archiwalnych map terenu gminy pokazuje, jak przekształciło się tutejsze osadnictwo w ciągu XIX wieku. Choć Klonowa zasadniczo znajduje się w tym samym miejscu, jej historyczne centrum zajmują dziś pola uprawne. Kuźnica Zagrzebska i Błońska zostały przeniesione na wyżej położone tereny, zaś Lipicze przesunięto nieznacznie na południe. W zasadniczo niezmienniej lokalizacji pozostają Owieczki, Leliwa i Górka Klonowska. Spośród kilkudziesięciu pustkowi historyczne położenie zachowały (według wiarygodnych danych) Cichosz, Pasie, Trelka, Zielonka, Trzeciaki, Bednarze, Tomaniki, Grzyb, Pila, Zgórniaki, Czekał, Lary, Urbany, Mlastki, Kielbasy, Sowizak, Krasiaki, Sral i Sowizdrzały.

Zasadniczemu przeobrażeniu uległ układ głównych dróg. Częściowo rozbieżności mogą wynikać z małej dokładności kartografów z XVIII-XIX wieku. Najbardziej zbliżony do historycznego jest szlak biegnący z północy na południe, wiodący przez Kuźnicę Zagrzebską i Klonową do Lututowa. Dawna droga mogła zostać częściowo wyprostowana podczas przeprowadzonej w XIX wieku regulacji.

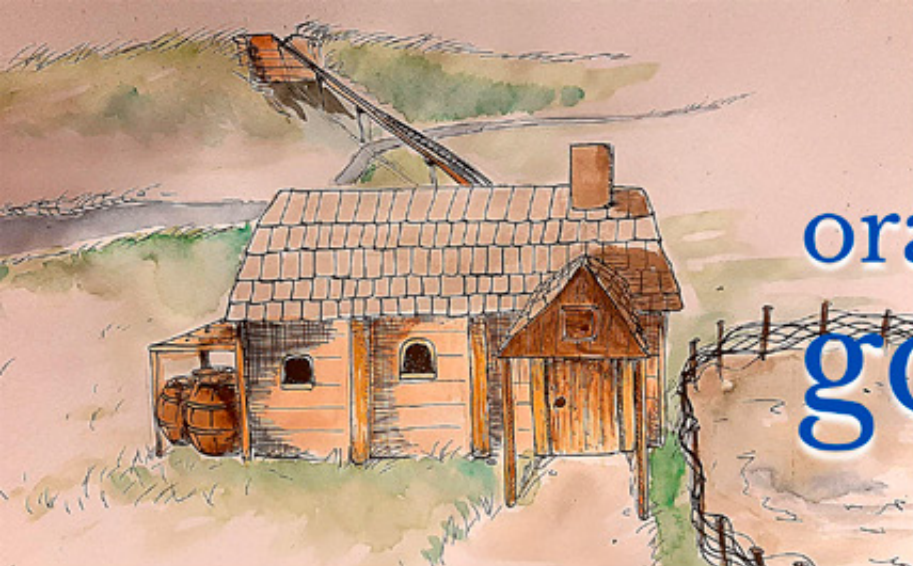
OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Plan pomiarowy dóbr Klonowa i części ekonomii Męka, 1842 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Mapa opracowana n. podst. map z przełomu XVIII/XIX w. i współczesnych danych przestrzennych (Geoportal)

Piwo oraz gorzałka

produkcja i wyszynk trunków
w dawnej Klonowej

Na przełomie XVIII i XIX wieku w folwarku Kuźnica Zagrzebska znajdowały się zlokalizowane w osobnych budynkach browar oraz gorzelnia. W 1789 roku gorzelnię opisywano jako stary, niewielki budynek drewniany o jednym oknie, browar natomiast zajmował większy obiekt, być może wielofunkcyjny (nazywano go również dworem). Położony był on w dolinie rzeki Łużycy, a z folwarkiem łączyła go przerzucona nad kanałem kładka. W 1790 roku starą gorzelnię rozebrano, a jej urządzenia przeniesiono do browaru. W sąsiedztwie budowli wytyczono świńską zagrodę oraz wybudowano niewielki chlewik. Świnie bardzo często były hodowane w sąsiedztwie browarów i gorzelni, gdyż karmiono je pożywną paszą jaką były wysłodziny, czyli odpady zbożowe powstałe w trakcie warzenia. Wodę do browaru a zarazem gorzelni doprowadzano bezpośrednio ze źródła, które do dziś wypływa ze zbocza skarpy przy moście na rzece Łużycy. Niewielki wąwóz spiętrzone, a przepływ wody skierowano do drewnianej rynny osadzonej na wspornikach (Rys. Marta Kmieć - powyżej).

Jednym z najważniejszych obiektów należących do dworu w Klonowej był browar, wzmiankowany w XVI wieku. Pod koniec XVIII w. browar klonowski leżał na gruntach dworskich, na południe od kościoła, przy drodze z Klonowej do Leliwy przez Górkę Klonowską. Stał on na tyłach dzisiejszej posesji zajmowanej

przez Restaurację Imperium. Na potrzeby browaru słodowano zboże uprawiane na terenie królewskiej, a w jego pobliżu uprawiano również chmiel. Budynek widoczny jest na archiwalnej mapie zamieszczonej powyżej. O jego znaczeniu w gospodarce majątku klonowskiego świadczą m. in. plac, który wytyczono przed nim dla sprawnego przeładunku.

Moce produkcyjne dworskich browarów były ograniczone.

Z tego względu przez cały okres nowożytny niedobór warzonego w browarach piwa uzupełniano piwem produkowanym przez chłopów w warunkach domowych. Domowe piwowarstwo było starą tradycją, praktykowaną od setek lat. Prawo do warzenia piwa w domu wiązało się z dodatkowymi opłatami, ale również obowiązkiem przekazywania części wyprodukowanego piwa na potrzeby dworu. Choć jakość chłopskich trunków pozostawiała (w świetle znanych nam opinii współczesnych) wiele do życzenia, bez wątpienia dobrze gasiły one pragnienie i zaspokajały podstawowe potrzeby konsumpcyjne.

Piwo było spożywane we dworze, w nim również wypłacano część zobowiązań wobec pracowników oraz - co szczególnie dochodowe - przeznaczano je na sprzedaż w karczmach. Karczmarze byli zobowiązani do dystrybucji piwa dostarczanego przez dwór, mieli jednak również możliwość wytwarzania i serwowania własnego wyrobu.

Gorzelnictwo rozwinęło się w Polsce w XVI wieku, początkowo głównie w miastach. Od XVII wieku coraz częściej gorzelnie budowano również na prowincji, w tym w folwarkach szlacheckich oraz królewskich. Wzrastające spożycie trunków w dworskich ("pańskich") karczmach dawało możliwość częściowego odzyskania pieniędzy wypłacanych wcześniej chłopom zatrudnionym na folwarkach.

Miejsca dworskiej produkcji i wyszynku trunków na mapie współczesnej Klonowej (n. podst. lustracji z XVIII w.).

- Gospoda
- Gorzelnia
- Browar

Kryzys społeczny i gospodarczy schyłku istnienia Rzeczypospolitej w ciekawy sposób odbija się w losach karczmy w Kuźnicy Zagrzebskiej. Z pewnością tętniła życiem, gdy korzystali z niej pracownicy huty oraz folwarku, a po żelazo przyjeżdżali kupcy. W końcu XVIII wieku, gdy funkcjonował opisany wyżej browar połączony z gorzelnią, koniunktura uległa pogorszeniu. Żaden z chłopów nie chciał wówczas nawet prowadzić gospody, a osadzony w niej na siłę - uciekał nocą. Zdaniem mieszkańców Kuźnicy, wina leżała po stronie dzierżawcy wsi, który obniżał jakość dworskich trunków i nakazywał je szynkować również w chłopskich domach, a ponadto przymuszał chłopów do ciężkiej pracy w późnych godzinach nocnych.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Mapa wsi Klonowo z 1809 roku przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

Folwark w Górcie Klonowskiej

Folwark w Górcie Klonowskiej, wraz ze znajdującym się tam dworem, jest oznaczony na wszystkich najdawniejszych mapach terenu królewskiej. Po raz pierwszy opisano go w lustracji pod koniec XVIII wieku. W 1789 r. był to „Folwark Gorka zwany, nowo wybudowany”, lecz znajdowały się w nim również starsze zabudowania. Prowadziła do niego droga wychodząca wprost z folwarku w Klonowej. Budynki które wymieniono w lustracji to dwór administracji („folwark nowo wybudowany”), starszy dwór („stare pomieszczenie z gliny z pruska postawione”), dom młynarza z przylegającymi od boku chlewiami, stodoły ustawione „po śląsku w triangul”, wyposażone w piętra na których znajdowały się spichlerze, dostępne za pomocą zewnętrznych schodów. Za wsią, „na błoni”, znajdował się jeszcze jeden folwark – w końcu XVIII wieku opisywano go już jako stary. Zabudowę tworzył dwór, obory z chlewiami, stodoła oraz spichlerz, budynki zamykające czworoboczne zapewne podwórze.

Do rejestru zabytków nieruchomości położonych na terenie gminy należy zespół dworsko-parkowy w Górcie Klonowskiej. Park urządzony został na terenie ogrodów folwarcznych, w tym największego ogrodu zlokalizowanego na wprost dworu. Połowa ogrodu funkcjonującego w I połowie XIX wieku została jednak odcięta i współcześnie znajduje się tam pole uprawne. Na północ od drogi biegnącej wzdłuż parku, w miejscu dzisiejszych pól uprawnych oraz (częściowo) działki siedliskowej, oznaczony był na starych mapach czworobok folwarcznego podwórka. Większość dawnej zabudowy znajdowała się na obszarach niezabudowanych współcześnie – wśród dzisiejszych pól uprawnych, na łąkach i terenach zadrzewionych.

Dwór w Górcie Klonowskiej do dziś skrywa wiele tajemnic. W jego sklepionych kolebkowo piwnicach zachował się pełen układ przestrzenny, w którym obecny jest pierwotny szyb kominowy, oraz oryginalne wyposażenie stolarskie. Niezwykle wrażenie robią szerokie drzwi z początku XIX wieku. Na drzwiach do jednego z pomieszczeń, na wprost wejścia od strony dziedzińca, widnieje biały rosyjski napis w cyrylicy: szinok (wyszynk), sugerujący miejsce serwowania trunków.

Do archeologicznych zagadek Górki Klonowskiej należy ustalenie, który z folwarków był założeniem pierwotnym - czy ten, którego pozostałości przetrwały do dzisiaj, czy ten nieistniejący, zlokalizowany po drugiej stronie drogi wiodącej do Leliwy?

Fot. M. Szymański.

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Plan pomiarowy dóbr Klonowa i części ekonomii Męka, 1842, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Badania naukowe prowadzone w Klonowej już od wielu lat są związane z aktywnymi formami popularyzacji. Podczas badań pradziejowego cmentarzyska w Owieczkach w 1972 roku zorganizowano dni otwarte na terenie wykopalisk, a po zakończeniu prac zorganizowana została wystawa polowa dla mieszkańców gminy.

W 2018 roku imprezą "Piknik nad strugą" zorganizowaną na terenie parku w Górze Klonowskiej członkowie i przyjaciele Bractwa Rycerskiego Ziemi Sieradzkiej oraz lokalnego Stowarzyszenia Przyjaciół Gminy Klonowa wraz z pracownikami Gminnej Biblioteki Publicznej w Klonowej podsumowali najnowsze prace, zmierzające w kierunku rozpoznania dziejów dawnej królewskiej klonowskiej.

Fot. GBP, Bractwo Rycerskie Ziemi Sieradzkiej.

W 2017 roku staraniem Gminnej Biblioteki Publicznej w Klonowej ukazał się numer specjalny kwartalnika "Na Sieradzkich Szlakach" poświęcony zagadnieniom gminy Klonowa. Tematy podjęte w wydaniu wyraźnie ożywiły naukowe zainteresowania nowożytną przeszłością Klonowej, intensywniej badaną jeszcze w latach 60. XX wieku. Fot. GBP

Badajmy przeszłość regionu

Na terenie gminy Klonowa znajdują się pojedyncze zabytki architektury objęte wpisem do rejestru zabytków. Gminna ewidencja zabytków poszerza tę listę o kilkadziesiąt kolejnych obiektów. Są to przede wszystkim budynki murowane oraz drewniane, wybudowane na przestrzeni XIX i XX wieku. Brak starszych zabytków jest tylko pozorny. Choć archeologicznego dziedzictwa gminy nie rozpoznano dotąd w należyтым stopniu, pamiętać trzeba zarówno o reliktych pradziejowego osadnictwa, jak też o pozostałościach licznych osad znanych z nowożytnych źródeł historycznych. Pozostałości zniszczonych przed laty dworów, ślady opuszczonych wiosek i formy terenowe pozostawione przez dawne ośrodki przemysłowe są dziś przedmiotem naukowych badań archeologicznych, których celem może stać się nawet rekonstrukcja całego krajobrazu kulturowego gminy w czasach poprzedzających zabory.

Jak możemy badać i chronić dziedzictwo gminy?

- Dbać o bezpieczeństwo i konserwację niszczących budynków na własnej posesji - prawdziwych zabytków już nie przybędzie!
- Zwracać uwagę na osoby prowadzące nielegalne poszukiwania zabytków archeologicznych (tzw. poszukiwaczy skarbów) - osoby, którym marzy się udział w terenowych badaniach poszukiwawczych lecz nie posiadają niezbędnych uprawnień, mogą jednak brać udział w profesjonalnych badaniach naukowych prowadzonych pod kierownictwem archeologów.
- Zbierać informacje o przeszłości regionu, dawnych zwyczajach oraz miejscach, w których obserwowano niegdyś pozostałości dawnego osadnictwa, a następnie podzielić się nimi - np. w Gminnej Bibliotece Publicznej.
- Prowadzić badania genealogiczne nad przeszłością własnej rodziny

OPRACOWAŁ: MICHAŁ SZYMAŃSKI

Źródło ilustracji:

Fotografie z archiwum Gminnej Biblioteki Publicznej w Klonowej